

ПОЛІПРЭФІКАЦЫЯ ЯК СІСТЭМА

Поліпрэфікацыя, ці далучэнне да адной асновы двух і больш прэфіксаў, – даволі вядомая з’ява ў рускай мове (са 140 000 слоў, што складаюць «Словообразовательный словарь русского языка» А.М. Ціханава, поліпрэфіксальныя словы прадстаўлены амаль 6000 адзінкамі, ці 4 %). Але па сённяшні дзень гэты корпус слоў застаецца па-за рамкамі лінгвістычнага даследавання.

Першая спроба сур’ёзнага разгляду з’явы поліпрэфікацыі была зроблена ў 1974 г. Л.І. Райзензонам у доктарскай дысертацыі пад назвай «Многоприставочные глаголы в русском и других славянских языках». Як вынікае з назвы, Л.І. Райзензон абмежаваў кола свайго даследавання толькі дзеясловамі і, акрамя таго, дадаў да гэтага абмежавання яшчэ адно: ён разглядаў толькі так званыя «першасныя», г. зн. найбольш старажытныя прыстаўкі, да якіх ён аднёс do-, iz-, па-, pad-, o- (ob-), ot-, po-, pod-, pre-, pere-, pred- (pered-), pri-, pro-, s-, u-, v-, vz- (voz-), za-.

Аднак такое звужэнне кола разглядаемых з’яў кампенсавалася ў рабоце шырынёй ахопу праблемы, вялікай дэталізацыяй даследавання. Абапіраючыся на велізарны фактычны матэрыял дзесяткаў слоўнікаў і мастацкіх твораў на ўсіх славянскіх мовах, Л.І. Райзензон распрацаваў падрабязную класіфікацыю славянскіх шматпрыставачных дзеясловаў. Сярод поліпрэфіксальных утварэнняў ён выдзяляе біплексы (двухпрыставачныя словы), трыплексы і квадруплексы (адпаведна трох- і чатырохпрыставачныя) і дае падрабязную характарыстыку ўжывання гэтых слоў ва ўсіх славянскіх мовах (у колькасных і працэнтных адносінах).

Акрамя таго, аўтар звяртае ўвагу на парадак размяшчэння прэфіксаў у слове, надаючы асаблівую ўвагу рэдуплікацыі, г. зн. дубліраванню якога-небудзь прэфікса ў слове. Прыводзіцца мноства варыянтаў рэдуплікацыі зноў жа з падрабязнымі колькаснымі характарыстыкамі.

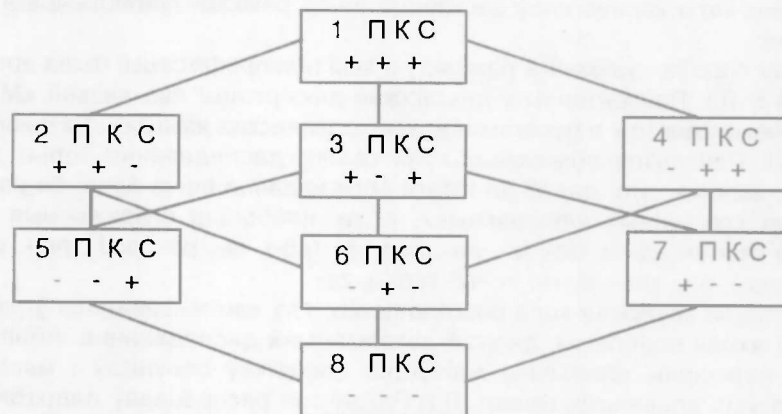
У дачыненні да біплексаў Л.І. Райзензон адзначае, што рэальная прысутнасць гэтых слоў у мове значна меншая за іх магчымыя словаўтваральныя патэнцыялы. «Ніводная славянская мова не выкарыстоўвае ўсіх магчымасцей для ўтварэння 100 % гэтых прэфіксальных спалучэнняў»². У гэтым выпадку маюцца на ўвазе не канкрэтныя словы з поліпрэфікацыяй, а тое, што аўтар называе «прэфіксальнымі спалучэннямі» (ПС) – абагуленае злучэнне прыставак у складзе дзеяслоўнага біплекса. Найбольшы працэнт рэалізацыі ПС адзначаны аўтарам у рускай мове (143 рэальна існуючых ПС з 289 тэарэтычна магчымых, ці 49,4 %). Большая палова магчымых біплексаў на практыцы не рэалізуецца. Аўтар спрабуе знайсці тлумачэнне гэтаму факту і прыводзіць шэраг прычын, якія тармозяць утварэнне поліпрэфіксальных комплексаў. Гэта, у прыватнасці, фактар спалучальнасці сэнсаў, даўжыні слова і прэфікса, рытмічнай арганізацыі слова, дэрывацыйнай актыўнасці першасных і няпершасных прэфіксаў і яшчэ з дзесятка іншых фактараў.

Работа Л.І. Райзензона – гэта крок у зусім новую для лінгвістыкі тэму, які дае агромны фактычны і тэарэтычны матэрыял для наступных даследаванняў.

Вартасць работы Л.І. Райзензона – не ў абмежаванні сябе толькі сінхронічным або толькі дыяхранічным падыходам да мовы, а спалучэнне іх. Параўноўваючы распаўсюджванне кожнай асобнай прыстаўкі ў біпрэфіксальных комплексах старажытных і сучасных славянскіх моў, ён робіць выснову, што са старажытных часоў назіраецца «агульны няўхільны рост біпрэфіксальных фондаў усіх славянскіх моў»³ і няма прычын, з якіх гэты працэс раптам спыніўся б. Значыць, поліпрэфікацыя як з’ява, якая пашыраецца

ца, набывае ўсё большую вагу ў мове, заслугоўвае таго, каб даследаванне яе працягвалася.

Разгледзім рускую марфеміку ў сістэмным выглядзе. Не беручы пад увагу канчатак як частку слова без лексічнага значэння, мы раздзяляем аснову слова на 3 часткі ў адпаведнасці з трыма тыпамі марфем. Гэта прэфікс – П, корань – К і суфікс – С. У гэтым выпадку выява іх сістэмных сувязей будзе мець выгляд трохмернага куба (мал. 1).

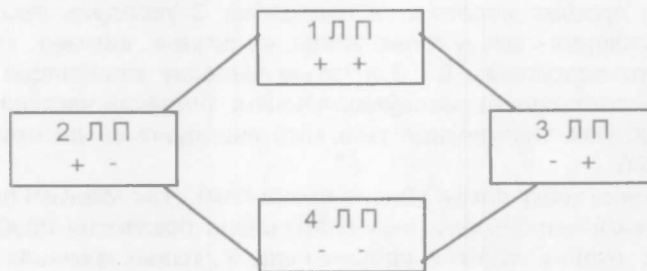
Мал. 1. Класіфікатар стандартных словаўтваральных элементаў рускай мовы.

Падсістэма 8 у гэтым выпадку не будзе пустой. У ёй змесціцца ўсё мноства слоў да класіфікацыі ў тэрмінах «прэфікс», «корань», «суфікс». У працэсе сістэматызацыі мы будзем вычляняць з яе структуры, што адпавядаюць умове – наяўнасць прэфікса, кораня, суфікса. Пасля выключэння з яе ўсіх структур, адпавядаючых гэтым умовам, яна не застаецца пустой. У ёй будуць знаходзіцца складаныя словы тыпу «летчик-космонавт», «разноцветье», абрэвіятуры і інш⁴.

У нішы 5 пасля сістэматызацыі будуць знаходзіцца ўсе прэфіксы, вычлененыя шляхам параўнання папарна слоў тыпу «про-читать» і «до-читать», «на-кручивать» і «за-кручивать». Такім чынам мы запоўнім падсістэму 5 элементамі «про-», «до-», «на-», «за-» і падобнымі да іх. Аналагічна, параўноўваючы элементы «при-стегивать» і «при-тягивать», мы атрымаем у падсістэме 6 элементы «-стег-», «-тяг-» і іншыя, г. зн. каранёвыя марфемы, а пры параўнанні «прочитыва-ть» і «прочитанн-ый» маем у падсістэме 4 элементы «-ыва», «а-нн» і інш. Супастаўленне элементаў падсістэмы 8 «от-вык-ать» і «при-вык-ший» дазволіць нам унесці ў падсістэму 3 «рамкі» з прэфікса і фіналі: «от-ать» і «при-ший». Параўнанне слоў «за-мет-ка» і «привыч-ка» дазваляе запоўніць падсістэму 2, куды трапяць кампазіцыі з прэфікса і кораня, а параўнанне элементаў «от-стаивать» і «на-стаивать» прывядзе да запаўнення падсістэмы 4 кампазіцыямі, якія складаюцца з кораня і суфікса. Нарэшце, параўнанне элементаў «за-да-вать» і «да-вать», «про-бег» і «про-бег-ать» дазволіць нам запоўніць падсістэму 1. Такім чынам, уся разнастайнасць слоў мовы поўнасю змесціцца ў гэтых васьмі падсістэмах. Натуральна, што зараз нас цікавіць толькі напаўненне падсістэмы 5, куды ўвайшлі ўсе рускія прэфіксы. У межах слова яны могуць сустракацца па адным, па два, радзей па тры і зусім рэдкія выпадкі з чатырма прэфіксамі («по-у-с-по-коить»). Зразумела, чатыры і тры прэфіксы можна вылучыць толькі пры гістарычным аналізе, бо першыя прэфіксы з пункту гледжання сучаснага стану мовы часцей за ўсё ўяўляюць сабою ўжо пачатак асновы.

Менавіта ў сувязі з парадкам размяшчэння прэфіксаў, кажучы аб праблеме поліпрэфіксацыі, мы не можам не закрануць праблему левізны / пра-

візны, агульнай для многіх сістэм матэрыяльнага свету. Атрымаўшы мноства першасных элементаў у выглядзе «мноства прэфіксаў», мы павінны нейкім чынам упарадкаваць яго. Калі гаварыць толькі пра біплексы, то на сістэмным узроўні можам уявіць мноства прэфіксаў, якія ўдзельнічаюць і не ўдзельнічаюць ва ўтварэнні біплексаў, у выглядзе сістэмы, ізаморфнай матэматычнай групе 4-га парадку, дзе асноўнай прыкметай будзе служыць магчымасць размяшчэння таго ці іншага прэфікса ў правай ці левай пазіцыі, інакш – першым ці другім з двух прэфіксаў у слове. Заўважым, што адзначанае тычыцца не якога-небудзь прэфікса наогул, а толькі таго, які стаіць у пары з іншым канкрэтным прэфіксам, напрыклад, прэфікса «из-» у пары з «про-». Зыходзячы з гэтага, мы можам пабудаваць граф, дзе П – магчымасць размяшчэння прэфікса справа, г. зн. побач з каранем, а Л – магчымасць размяшчэння яго злева, г. зн. перад правым прэфіксам. Дадзены граф уяўляе двухмерны куб (мал. 2):

Мал. 2. Класіфікатар рускіх прэфіксаў па пэвізне – правізне.

Падсістэма 4 будзе змяшчаць усё мноства прэфіксаў да класіфікацыі па прынцыпу левага/правага. Акрамя таго, у ёй павінны будуць знаходзіцца тэарэтычна магчымыя камбінацыі прэфіксаў па два (з паўтарэннямі і без іх). Два адвольныя асобныя прэфіксы могуць уступаць ці не ўступаць ва ўзаемадзеянне адзін з адным (зразумела, абмежаванні ўзаемадзеяння звязаны і з семантыкай караня, але тэарэтычная камбінаторыка прэфіксаў задаецца фармальна).

Няхай у падсістэме 4 знаходзяцца прэфіксы не-, раз-, с-, вы-, до-, в-. Іх камбінаторыка па два з паўтарэннямі: не- - не-, раз- - раз-, с- - с-, до- - до-, вы- - вы-, в- - в-. Камбінаторыка без паўтарэнняў мае два варыянты: прамы (першы) і адваротны (другі): не- - раз- і раз- - не-, не- - с- і с- - не-, не- - вы- і вы- - не-, не- - до- і до- - не-, не- - в- і в- - не-, раз- - с- і с- - раз-, раз- - вы- і вы- - раз-, раз- - до- і до- - раз-, раз- - в- і в- - раз-, с- - вы- і вы- - с-, с- - до- і до- - с-, с- - в- і в- - с-, вы- - до- і до- - вы-, вы- - в- і в- - вы-, до- - в- і в- - до-.

Тады ў падсістэме 3 апінуцца словы з прэфіксамі, якія ў біплексах стаяць толькі ў правай умоўнай пазіцыі, напрыклад, «во-» ў спалучэнні з «с- (со-)» у словах «совокупный», «совокупность» (у нашай выбарцы не адзначаны словы з адваротным спалучэннем прэфіксаў с- + в-) ці «вы-» ў пары с «до-» (адзначаны 5 выпадкаў такога ўжывання: «довыборы», «довыполняют», «довыполнить», «довыполнение», «довыполняются» і ніводнага адваротнага выпадку). Адпаведна ва ўказаных парах другія прэфіксы («с- (со-)» і «до-») будуць знаходзіцца ў падсістэме 2, г. зн. у дадзеных спалучэннях яны могуць стаяць толькі злева.

У падсістэме 1 будуць знаходзіцца словы з прэфіксамі ў тых спалучэннях, у якіх яны могуць стаяць як злева, так і справа, напрыклад, прэфікс «раз-» у пары з прэфіксам «не-» можа знаходзіцца справа: «неразумие», «нераздельный», «неразложимость» і іншыя і злева: «разнемочься», «разнемогаться», «разнедужиться».

Тыя ж самыя прэфіксы пры павелічэнні колькасці зыходнага мноства ў іншых спалучэннях могуць належаць да іншых падсістэм, напрыклад, прэ-

фікс «не-» ў спалучэнні з «у-» можа займаць толькі левую пазіцыю і, значыць, будзе адносіцца ў гэтым выпадку да падсістэмы 2, а прэфікс «в-(во-)» у пары з «при-» можа стаяць як справа, так і злева, і таму будзе належаць падсістэме 1.

Такім чынам, мы даказалі без дакладнага колькаснага напаўнення існаванне чатырох падсістэм цэласнай сістэмы поліпрэфіксацыі: 1 – лева-правых або права-левых прэфіксаў; 2 – левых; 3 – правых прэфіксаў; 4 – на гэты момант гэта падсістэма уяўляе сабою патэнцыяльныя магчымасці поліпрэфіксацыі.

Асноўная частка рускіх прэфіксаў (як паказаў папярэдні аналіз) будзе знаходзіцца ў падсістэме 1 – яны могуць размяшчацца, у залежнасці ад спалучэння, як у правай, так і ў левай пазіцыі. Падсістэму 4 будзе складаць зноў жа ўсё мноства прэфіксаў да класіфікацыі ў катэгорыях левага-правага, падсістэму 3 – прэфіксы, якія ў любых парах будуць стаяць толькі справа, напрыклад прэфікс «прото-». У падсістэму 2 увойдуць прэфіксы, якія ў любых спалучэннях стаяць толькі злева: «ультра-», «архи-», «экс-» і інш. Заўважым, што падсістэмы 2 і 3 у гэтым выпадку запоўняцца ў асноўным прэфіксамі экзатычнымі, малаўжывальнымі, большай часткай запазычанымі. Магчыма, гэта тлумачыцца тым, што яны яшчэ не да канца засвоены рускай мовай.

Неабходна правесці мяжу паміж уласна прэфіксамі і так званымі прэфіксоідамі – пераходнымі марфемамі, якія спалучаюць прыкметы прэфікса і кораня, напрыклад, «кіно-», «бого-», «двух-» і інш. У розных крыніцах склад гэтай групы марфем апісваецца па-рознаму, напрыклад, у «Русской грамматике» марфемы «экс-», «вице-», «супер-» уключаны ў склад прэфіксаў, а «Обратный словарь русского языка» разглядае іх як прэфіксоіды. Неабходна дакладна адмежаваць гэтыя два тыпы марфем. Н.М. Шанскі лічыць, што прыкметамі афіксоідаў з'яўляюцца: 1) здольнасць выступаць як у якасці службовай, так і каранёвай марфемы; 2) частата ўжывання, рэгулярная сустракальнасць у складаных словах; 3) абстрактная семантыка, блізкая да словаўтваральнага значэння афікса. Вучоны ўводзіць яшчэ адзін крытэры: абмежаваная валентнасць прэфіксоідаў, іх здольнасць спалучацца толькі са словамі пэўнай тэматычнай групы.

Можна правесці гэта па «Словообразовательному словарю», дзе змешчаны артыкул «*кино*»⁶ і далей 129 складаных слоў, у якіх элемент «кино» замяшчае пазіцыю прэфікса, прычым усе апорныя кампаненты ў гэтых словах будуць мець непасрэдныя адносіны да кінематографа: *архив, будка, герой, классика* і інш. Другі прыклад – артыкул «*авиация*»⁷. Корань «авиа» замяшчае пазіцыю прэфікса ў 58 утварэннях, прыведзеных у тым жа артыкуле, і ўсе яны сэнсава тычацца авіяцыі: *база, горизонт, катастрофа* і іншыя (паводле звестак НДЛ ТіПЛ з элементам «кино» зафіксавана 825 слоў, з элементам «авиа» – 211, што ўказвае на непаўнату наяўных слоўнікаў). Але мы не знойдзем самастойных слоўных артыкулаў «*анти*», «*экстра*» ці «*суб*», а словы з гэтымі элементамі могуць адносіцца да зусім розных семантычных груп. «*субинтендант*» і «*субкультура*», «*экстралингвистический*» і «*экстракласс*».

Такім чынам, мы будзем у далейшым разглядаць элементы тыпу «*анти*», «*экстра*», «*прото*» і да іх падобныя як паўнапраўныя прэфіксы, хоць і малараспаўсюджаныя. Элементы ж тыпу «*кино*» або «*полу*» будуць разглядацца намі як прэфіксоіды і, значыць, апынуцца за мяжой нашага даследавання.

У агульнай тэорыі сістэм Ю.А. Урманцава (АТСУ) разглядаюцца формы і законы развіцця матэрыі, якім падпарадкоўваецца любы матэрыяльны ці ідэальны аб'ект «...што дазволіла складаць АТС як тэорыю развіцця, узнікнення, існавання, пераўтварэння сістэм прыроды, грамадства і мыслен-

ня...»⁸. Закон сістэмнасці – сцвярдженне таго, што «кожны аб'ект ёсць аб'ект-сістэма і любы аб'ект-сістэма належыць хаця б да адной сістэмы аб'ектаў дадзенага «роду» – дазваляе ўбачыць падабенства і агульныя заканамернасці развіцця ў зусім розных аб'ектах.

Паколькі ў якасці аб'екта ў АТСУ разглядаецца любы прадмет як матэрыяльнага, так і ідэальнага свету, то няма падстаў выкідаць з гэтага шэрага і прадмет нашага даследавання, менавіта з'яву поліпрэфіксацыі ў рускай мове. Несумненна, АТСУ дапаможа і ў гэтым выпадку аб'яднаць разрозненыя факты ў стройную сістэму, якая падпарадкоўваецца жорсткім законам існавання і развіцця

Аб'ём артыкула не дазваляе нам у поўнай меры прыкласці АТСУ да рускай поліпрэфіксацыі, таму мы абмяжуемся ілюстрацыяй толькі агульных палажэнняў.

Згодна з АТСУ, у кожным аб'екце-сістэме мы можам знайсці:

а) першасныя элементы, з якіх і складаецца аб'ект-сістэма;

б) нейкія адзіныя падставы А для атрымання мноства першасных элементаў з зыходнага універсуму;

в) адносіны адзінства, якія звязваюць першасныя элементы ў лагічнае цэлае;

г) законы кампазіцыі, ці «*условия, ограничивающие отношения единства*», што задаюць якасць, парадак, форму ўзаемадзеяння / узаемаздзеянняў і да так званых першасных элементаў;

д) прыналежнасць дадзенага аб'екта-сістэмы хоць бы да адной сістэмы аб'ектаў дадзенага роду.

Такім чынам, для таго каб даказаць, што поліпрэфіксацыя ў рускай мове з'яўляецца сістэмнай з'явай, мы павінны знайсці ў ёй адказы на гэтыя 5 пытанняў.

Відавочна, што «мноства першасных элементаў» у дадзеным выпадку будзе мець выгляд «мноства прэфіксаў», вылучаных на падставе А ў выглядзе «размяшчэнне перад каранёвай часткай слова» з універсуму больш высокага ўзроўню «мноства марфем».

Накладзём на вылучанае ўжо мноства прэфіксаў адносіны адзінства ў выглядзе «паслядоўнасць адзін за адным»; відавочна пры гэтым, што законы кампазіцыі будуць накладваць нейкія абмежаванні на папярэднюю ўмову, напрыклад, «колькасць элементаў не менш двух». Правёўшы ўсе гэтыя аперацыі, на выхадзе мы атрымліваем новы аб'ект-сістэму: поліпрэфіксальнае слова.

У АТС Ю.А. Урманцава вылучана і абгрунтавана 8 асноўных сістэмных пераўтварэнняў. Гэта пераўтварэнні колькасныя, якасныя, адносныя і іх камбінацыі. «Аб'ект-сістэма ў межах сістэмы аб'ектаў аднаго і таго ж роду і дзякуючы свайму існаванню і (або) двух-, адна-, нуляковым сувязям з асяроддзем будзе пераходзіць па фіксаваных законах... А – або ў сябе – шляхам тоеснага пераўтварэння; Б – або ў іншыя аб'екты-сістэмы шляхам аднаго з 7-мі і толькі 7-мі розных пераўтварэнняў, менавіта змен: 1) колькасці, 2) якасці, 3) адносін, 4) колькасці і якасці, 5) колькасці і адносін, 6) якасці і адносін, 7) колькасці, якасці і адносін усіх або часткі яго «першасных» элементаў»⁹.

Паколькі намі ўжо было даказана, што поліпрэфіксальны комплекс – гэта ў поўным сэнсе аб'ект-сістэма, у далейшым мы мусім разгледзець і гэтую праблематыку. Да гэтага ж нас падштурхоўвае і тое, што пры разглядзе біплексаў выяўляюцца як мінімум два спосабы поліпрэфіксальнага словаўтварэння. Першым спосабам з'яўляецца лінейнае нарастанне прэфіксаў (*чаровать – о-чаровать – раз-о-чаровать, вести – за-вести – под-за-вести* і інш.). Другі спосаб патрабуе пільнага аналізу, бо ў выніках словаўтварэння вылучаюцца біплексы, але выразна бачна, што лінейнага нарастання

тут няма (параўн. «пре-не-брежительный», створанае, відаць, ад «пренебрегать», «без-вы-ходный», створанае іншым спосабам – «без выхода» і інш.).

Лінгвістычныя катэгорыі адытыўнасці і неадытыўнасці таксама прымяняльныя пры апісанні поліпрэфіксацыі, бо гэтыя катэгорыі тычацца ўласцівасцей цэлых аб'ектаў (поліпрэфіксальных слоў) і іх частак (прэфіксаў і каранёў з суфіксамі ці без іх).

Існуе яшчэ шэраг праблем, звязаных з сінхраніяй і дыяхраніяй, калі вылучэнне тых ці іншых прэфіксаў магчыма толькі пры гістарычным падыходзе (параўн. «поуспокоить»: «по-успокоить» і «по-у-с-по-коить» і інш.).

Больш прыватныя праблемы тычацца часцінамоўнай і граматычнай аднесенасці поліпрэфіксальных слоў. Так, камбінаторыка некаторых прэфіксаў адзначаецца выключна ў адным класе слоў («вприщур», «впритык», «вприщипку», «вприкуску», «вприсядку» і нават «вприсвистку» – усяго 12 прыслоўяў), у той час як адваротная камбінаторыка адзначаецца ў чатырох класах слоў («привходит», «привходящий», «привнесение», «привходяще»).

Цікавае мае і аналіз семантыкі каранёў, якія ідуць за біплексамі. Так, пасля біплекса «с- - на-» адзначаецца сем розных семантык, а пасля яго антыпода «на- - с-» – трынаццать. Пры гэтым ніводная з умоўных «левых» семантык не перасякаецца з умоўнымі «правымі».

Такім чынам, у дадзеным артыкуле была зроблена спроба прыкласці некаторыя палажэнні агульнай тэорыі сістэм Ю.А. Урманцава да рускай поліпрэфіксацыі. Вынікі, на наш погляд, здаюцца несупярэчлівымі і гавораць пра шырокія магчымасці сістэмнага падыходу і пра тое, што такія спробы павінны быць працягнуты.

¹ Гл.: Ройзензон Л. И. Многоприставочные глаголы в русском и других славянских языках. Самарканд, 1974. С. 45.

² Там жа. С. 69.

³ Там жа. С. 117.

⁴ Гл.: Карпов В. А. Язык как система. Мн., 1992. С. 131–133.

⁵ Гл.: Лисовская Е. Е. О повторяющихся компонентах сложных и сложносокращенных слов // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1989. № 2.

⁶ Гл.: Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка. М., 1985. Т. 1. С. 429.

⁷ Там жа. С. 56–57.

⁸ Урманцев Ю. А. Эволюционика или общая теория развития систем природы, общества и мышления. Пущино, 1988. С. 4.

⁹ Там жа. С. 16.